

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Бердянський державний педагогічний університет

Наукові записки
Бердянського державного
педагогічного університету

Серія: Педагогічні науки

Випуск 1

Бердянськ
2018

УДК 378.001.89(082)
ББК 74.480.46я5
Н 34

ISSN 2412-9208
ICV 2016: 48.67
DOI 10.31494/2412-9208

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Касперський Анатолій Володимирович – д.пед.н., професор (Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова);

Павленко Анатолій Іванович – д.пед.н., професор (Запорізький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти).

*Друкується за рішенням вченої ради
Бердянського державного педагогічного університету.
Протокол № 10 від 26.04.2018 р.*

**Рішенням Атестаційної колегії Міністерства освіти і науки України збірник
включений до Переліку наукових фахових видань України
(наказ МОН України №1081 від 29 вересня 2014 року)**

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Богданов І. Т. – доктор педагогічних наук, професор, ректор (Бердянськ), головний редактор; **Баханов К. О.** – доктор педагогічних наук, професор (Бердянськ); **Глазкова І. Я.** – доктор педагогічних наук, професор (Бердянськ); **Ольга Грауман** – доктор педагогічних наук, професор (Хільдесхайм, Німеччина); **Загороднова В. Ф.** – доктор педагогічних наук, професор (Бердянськ); **Зайцева Л. І.** – доктор педагогічних наук, професор (Бердянськ); **Коваль Л. В.** – доктор педагогічних наук, професор (Бердянськ); **Котляр В. П.** – кандидат педагогічних наук, професор (Бердянськ); **Крижко В. В.** – кандидат педагогічних наук, професор (Бердянськ); **Ільзе Мікельсон** – доктор педагогічних наук, професор (м. Лієпая, Латвійська Республіка); **Ігор Раку** – доктор педагогічних наук, професор (Кишинів, Молдова); **Алесандро Фігус** – доктор педагогічних наук, професор (Рим, Італія); **Чулкова Л. О.** – доктор педагогічних наук, професор (Бердянськ).

**Н-34 Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету.
Серія : Педагогічні науки : зб. наук. пр. – Вип.1. – Бердянськ : БДПУ, 2018.
– 284 с.**

Збірник “Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки” заснований з метою оприлюднення результатів педагогічних досліджень науковців. Публікації репрезентують нові підходи до різних аспектів педагогіки та методики.

За зміст статей і правильність цитування відповідальність несе автор.

© Бердянський державний педагогічний університет, 2018
© Автори статей, 2018

ICV 2016: 48.67
DOI 10.31494/2412-9208-2018-1-1

ЗМІСТ

ЗАГАЛЬНА ПЕДАГОГІКА ТА ІСТОРІЯ ПЕДАГОГІКИ

Галецький С.М. (Острог). Історія розвитку дистанційної освіти у світі.....	11
Дружененко Р. С. (Київ). Роль педагогічного системного підходу в оформленні поняття “методична система навчання мови”.....	17
Мисліцька Н. А., Заболотний В. Ф. (Вінниця). Методичний інструментарій викладача в організації вивчення фізики.....	24
Онипченко О. І. (Харків). Фамілістика та підготовка дітей і підлітків до сімейного життя у вітчизняній педагогічній думці (60-80-ті роки ХХ століття).....	32
Савош В. О. (Луцьк). Суть складників діади “виховання – самовиховання” в контексті ієрархічно-рівневої будови, результату, учительських та учнівських міркувань.....	40
Ярова О. Б. (Бердянськ). Регулятивно-стратегічні та організаційно-змістові засади початкової освіти в Україні.....	47

ДОШКІЛЬНА ПЕДАГОГІКА

Гладун Т. О. (Харків). Розвиток соціальної компетентності батьків, які виховують дитину з розладами спектру аутизму: можливості кіномистецтва.....	56
Сахарова О. М. (Миколаїв). Іграшка як засіб естетичного виховання дітей дошкільного віку.....	63
Семеняко Ю. Б. (Бердянськ). Вікові особливості сприймання дітьми дошкільного віку медіа-продукції.....	68

СЕРЕДНЯ ОСВІТА

Кулик О. Д. (Переяслав-Хмельницький). Місце мовленнєвого розвитку в структурі комунікативної компетентності школярів.....	77
Литвиненко О. Г. (Київ). Технологія формування соціальної активності молодших школярів у позаурочній виховній діяльності.....	86
Петько Л. В. (Київ). Державний стандарт початкової освіти в ракурсі формування соціальної активності дитини.....	92
Смаковський Ю. В. (Бердянськ). Організація та зміст констатувального експерименту з формування педагогічної культури майбутніх учителів музики.....	98
Чеховская О. Л. (Тирасполь, Молдова). Типы упражнений на интегрированных уроках русского и английского языков в начальной школе.....	105
Ярошук Л. Г. (Бердянськ). Тестування як метод педагогічного контролю майбутніх учителів початкової школи.....	112

ПРОФЕСІЙНА ОСВІТА

Андрощук І. В. (Хмельницький). Методи підготовки майбутніх учителів трудового навчання та технологій до педагогічної взаємодії.....	117
Бянь Лулу (Суми). Педагогічні умови формування культури мовлення студентів з КНР у процесі професійної підготовки.....	124

УДК 378[81`367:811.161.2]

DOI 10.31494/2412-9208-2018-1-1-17-23

Р. С. Дружененко,

кандидат педагогічних наук, доцент

(Київський університет імені Бориса Грінченка)

raisadruzhnenko@gmail.com

РОЛЬ ПЕДАГОГІЧНОГО СИСТЕМНОГО ПІДХОДУ В ОФОРМЛЕННІ ПОНЯТТЯ “МЕТОДИЧНА СИСТЕМА НАВЧАННЯ МОВИ”

Анотація

У статті подано аналіз наукових досліджень із проблеми педагогічного системного підходу як основи розвитку системних явищ. Педагогічний системний підхід осмислено з позицій сучасних наукових тенденцій. Методична система навчання мови розглядається як різновид педагогічних систем. Констатована роль загальнонаукового системного принципу ізоморфізму в можливості виявлення інваріантного компонента методичної системи навчання мови.

Ключові слова: педагогічний системний підхід, педагогічна система, дидактична система, методична система навчання мови.

Summary

The article presents the analysis of scientific researches on the problem of pedagogical system approach as the basis for the development of systemic phenomena. Pedagogical system approach is considered from the standpoint of modern scientific tendencies. Methodical system of language teaching is considered as a kind of pedagogical systems. The role of the general scientific systemic principle of isomorphism in the possibility of identifying the invariant component of the methodical system of language learning is established.

Key words: pedagogical system approach, pedagogical system, didactic system, methodical system of language teaching.

Постановка проблеми. Методична система навчання мови – це складне лінгводидактичне поняття, що позначене маркером інтеграційної сутності. Аналіз наукових досліджень з проблеми природи методичної системи навчання мови дає можливість стверджувати поєднання варіативного та інваріантного складників указанного наукового феномену. З одного боку, методична система навчання мови – це специфічна, самостійна, вузько спрямована система організації освітнього процесу, а з іншого – така, що є складником системи вищого порядку – педагогічної системи. Останній чинник якраз дає змогу визначити інваріантний компонент базового поняття дослідження з опертям на наукові системні розвідки в галузі педагогіки.

Аналіз праць і досліджень. Вважаємо, що важливу роль в оформленні поняття “методична система навчання мови” відіграє розвиток педагогічного системного підходу (В. Беспалько, І. Бех, Р. Загорулько, І. Ісаєв, В. Краєвський, А. Кузнецова, І. Підласий, Н. Ракова, С. Сисоєва, В. Сластьонін, І. Смагін, А. Фокшек, А. Хуторської, Л. Шевцова, Є. Шиянов, В. Ягупов та ін.), що за основу має загальнонаукову теорію системних явищ (А. Богданов, Л. Берталанфі, І. Блауберг, Н. Вінер, В. Сагатовський, В. Садовський, А. Уйомов, А. Урсул, Е. Юдін та ін.) і розвинувся у сфері спеціальних наукових досліджень.

Прикладами спеціального наукового вживання зазначеного поняття є

періодична система елементів Д. Менделєєва (хімія), система елементів кристалічної решітки Є. Федорова (кристалографія), система управління Н. Вінера (кібернетика), живі системи Л. Берталанфі (біологія), теорія психіки як системного утворення організму М. Бунге (психологія), теорія функційної системи І. Павлова (фізіологія), теорія суспільства як системи Т. Парсонса (соціологія).

У галузі мовознавства загальнонауковий системний підхід до вивчення мови знайшов вияв у теорії про мову як систему Ф. де Соссюра (1857-1913 рр.), започатковану ще філософами М. Бреалем, О. Контом, П. Лафаргом та мовознавцями В. Гумбольдтом, О. Потебнею. Автор "Трактату про первісну систему голосних в індоєвропейських мовах", "Курсу загальної лінгвістики" підпорядковує наукові погляди таким узагальненням: мова – це система знаків, що виражає поняття; система мови є замкненою; усі елементи (авт. члени) системи перебувають у рівновазі; відносна статичність – одна з перших ознак мовної системи; формування системи мови відбувається на основі встановлення тотожностей і розбіжностей між її елементами; між елементами системи мови існує два типи відношень – синтагматичні та асоціативні. У подальшому теорію Ф. де Соссюра про мову як систему розвинули у своїх працях Л. Булаховського, В. Виноградова, М. Крушевський, Б.де Куртене, В. Уїтні та ін.

Метою нашої праці є вивчення й аналіз наукових досліджень з проблеми сутності, структури, функціонування педагогічних системних явищ та визначення їх місця в оформленні лінгводидактичного системного явища.

Специфічна риса *педагогічного системного підходу* – оформлення дослідницьких програм, які враховують, з одного боку, загальнонаукові системні дослідження, що використовуються як стратегічний інваріант педагогічних системних концепцій, а з іншого – варіативний компонент педагогічних системних концепцій, що ґрунтується на виявленні специфіки, своєрідності педагогічних системних явищ і процесів. Зважаючи на це, в обґрунтуванні *природи* методичної системи навчання мови до уваги беремо положення загальної теорії систем та системного аналізу.

Системний підхід у загальнонауковому контексті потрактовується як такий, що дозволяє вивчення явища як системи. Загальнонаукова системна тенденція розвитку дослідницьких проектів зумовлена метою виявлення подібності систем різної природи. Елементи принципу універсальності систем спостерігаємо в ідеї організованих систем А. Богданова, теорії самоорганізуючих систем Н. Вінера, гомеостазу як основи моделювання систем У. Ешбі тощо.

Сам автор загальної теорії систем та системного підходу до вивчення об'єктів Л. Берталанфі доходить висновку про необхідність виведення універсальних принципів, які можуть бути використані до систем загалом, незалежно від їхньої природи – фізичної, біологічної чи соціальної [1]. Важливими для нашого дослідження є загальнонаукове обґрунтування системного підходу до вивчення предметів, осмислення системного явища з позицій цілісності, самоорганізованості, адаптивності, еквіфінальності, ізоморфізму, емерджентності, відкритості систем, що є підґрунтям для оформлення концепції методичної системи навчання мови.

Пріоритет системного підходу в педагогіці загалом і методиці зокрема дав

змогу науковцям по-новому подивитися на педагогічну діяльність (навчальну діяльність), педагогічний процес (навчальний процес), а саме з позицій цілісності, автономності, взаємозв'язку та взаємодії елементів, виявлення спільних ознак педагогічних систем різних класів, змінюваності систем під впливом внутрішніх і зовнішніх чинників тощо.

Системний підхід у педагогічній науковій галузі має історичний характер. Оформлення перших педагогічних системних ідей пов'язане з іменем Я. Коменського, який запропонував *класно-урочну систему навчання і виховання* молодого покоління. Д. Дідро, К. Гельвецій, І. Гербарт, П. Гольбах, Дж. Локк, Ж. Руссо, І. Песталоцці та інші обстоювали необхідність упорядкованості навчально-виховної діяльності на основі *системи принципів, системи методів, системи вправ*, що є першою умовою успішного навчання. Однією з актуальних думок теорії педагогічних систем стає положення про залежність перспективності педагогічної системи від оптимального поєднання форм, методів, засобів навчання, підпорядкованого змісту й меті педагогічного процесу.

Елементи системної організації педагогічних процесів висвітлено ще у 19 столітті у працях В. Вахтерова, К. Венцлера, П. Катерева, Л. Степашка. Глибоке обґрунтування доцільності системного підходу в педагогіці знайшло відображення у наукових дослідженнях 60-70х років 20 століття (В. Беспалько, І. Бім, М. Данилов, Е. Джугеллі, Т. Ільїна, Ф. Корольов, В. Краєвський та ін.).

Вагомою ознакою функціонування системного підходу в педагогічній галузі вважаємо активне вивчення класифікаційних типів педагогічних систем. Особливого значення набуває проблема аналізу авторських навчально-виховних систем Г. Ващенко, А. Макаренка, І. Огієнка, С. Русової, В. Сухомлинського, С. Шаталова, К. Ушинського тощо.

Особливістю сучасного педагогічного системного підходу до вивчення процесів навчання і виховання є його розгалужена *типологічна диференціація*, а також *модифікація*, зумовлена сучасними умовами розвитку освітньої галузі.

Серед типів системного підходу дослідники називають системно-цільовий, системно-компонентний, системно-структурний, системно-функційний, системно-діяльнісний, системно-мислєдіяльнісний, системно-історичний [4, 91]. Відповідно до кожного з них розробляються концептуальні положення системних педагогічних явищ.

Модифікація системного підходу пов'язана з пошуком ефективних моделей освітніх процесів, що знаходить вияв у його синтезі з сучасними підходами – антропологічним, аксіологічним, культурологічним, особистісно орієнтованим, технологічним, компетентнісним та ін. [4, 4]. Результатом є зміна стану традиційної педагогічної системи або породження нової, що відповідає вимогам суспільного розвитку або умовам освітньої парадигми. На модифікацію конкретної педагогічної системи має вплив дослідження поведінки педагогічного системного явища у соціумі і проблема управління системою. Важливого значення набуває положення про роль зовнішніх соціальних чинників у розвивальних можливостях педагогічної системи.

Серед сучасних тенденцій розвитку теорії педагогічних систем варто назвати актуалізацію синергетичного підходу як вияву нового рівня системного мислення, побудованого на ідеї самоорганізації системних явищ і процесів, що

була запропонована на ґрунті загальної теорії систем А. Богдановим, Н. Вінером, У. Ешбі (Є. Князева, С. Курдюмов, А. Фокшек Г. Хакен, О. Чалий).

Для загального методичного й лінгводидактичного осмислення поняття системи навчання основні наукові положення педагогічного системного підходу служать методологічною основою, тому пропонуємо оформлення поняття методичної системи навчання мови через ряд інших системних понять, зокрема педагогічної та дидактичної системи.

В основу дослідження кладемо принцип ізоморфізму, запропонований Л. Берталанфі, що забезпечить виявлення його інваріантного компоненту методичної системи навчання мови шляхом порівняння та виявлення подібності у змістовому і структурному наповненні педагогічних системоцентричних понять.

Результатом упровадження системного підходу до вивчення об'єктів педагогічної наукової галузі є розвиток поняття «педагогічна система», що відображає спеціальну наукову тенденцію осмислення системних явищ і зумовлює диференціацію різновидів педагогічної системи, зокрема дидактичної і методичної. Поняття педагогічної системи осмислено у творчому доробку В. Беспалька, Т. Ільїної, І. Малафіїка, В. Сластьоніна та ін. Вивченню підлягають проблеми специфічної природи, сутності, складу, структури, класифікації, ознак, властивостей, закономірностей функціонування й розвитку педагогічних систем.

Аналіз спеціальної літератури з проблеми дозволяє констатувати відсутність єдиного визначення поняття «педагогічна система», що зумовлене диференціацією загальнонаукового системного підходу на підвиди. Зокрема В. Беспалько у визначенні поєднує системно-структурний та системно-функційний підходи і розуміє педагогічну систему як «сукупність взаємопов'язаних засобів, методів і процесів, необхідних для створення організованого, цілеспрямованого і передбачуваного педагогічного впливу на формування особистості» [2, 6]. І. Малафіїк за основу бере системно-діяльнісний підхід і обґрунтовує педагогічну систему як «організований об'єкт, що здійснює управління процесом передачі і засвоєння того соціального досвіду, який на даний час нагромаджено людством» [6, 16]. На засадах системно-історичного підходу до вивчення системних педагогічних явищ вибудовують наукову концепцію О. Любар, М. Стельмахович, Д. Федоренко [5].

Серед основних положень, визначених нами в результаті аналізу теорії системного педагогічного підходу та, відповідно, вивчення педагогічних явищ як систем, називаємо такі:

- педагогічна система є елементом більш складного системного явища, частиною соціологічної системи;
- педагогічна система – цілісне утворення;
- педагогічна система – полісистемне (система систем) і поліструктурне явище;
- структура педагогічної системи – це взаємозв'язок її компонентів (елементів);
- компонентами (елементами) педагогічної системи є мета, зміст, принципи, методи, прийоми, засоби, форми, результати навчально-виховної діяльності;
- основна функція педагогічної системи – управління педагогічною

діяльністю;

- педагогічний процес – це система в дії (в динаміці);
- педагогічна система підлягає еволюційним зрушенням.

Належність методики до педагогічної наукової галузі та дія загальносистемного принципу ізоморфізму, що полягає у визначенні спільних ознак різних систем, дозволяє адаптувати названі положення до поняття “методична система”. Це зумовлює розуміння методичної системи, з одного боку, як окремого самостійного цілісного утворення, що має склад, структуру, характеризується функційними можливостями, адаптивною здатністю, здатністю до розвитку та еволюційних зрушень, а з іншого – як частину більш складного системного утворення – педагогічної системи.

Звертаємо увагу на те, що всі педагогічні системи, у тому числі й методичні, належать до класу соціологічних систем, що дає змогу виділити специфічну рису методичної системи – врахування «людського» чинника (І. Журавльов, Н. Кузьміна, І. Подласий, А. Саранов та ін.), який знаходить вияв у спрямуванні навчально-виховного процесу на особистість (школяр, студент, фахівець) та в суб’єкт-суб’єктних відношеннях того, хто навчає, і того, хто навчається. Належність педагогічної системи до класу соціологічних систем зумовлює також одне із її основних завдань, що, за словами В. Сластьоніна, полягає у включенні підростаючих поколінь у життя суспільства, їх розвиток як творчих, активних особистостей, які засвоюють культуру суспільства [7].

В ієрархії педагогічних систем методична система займає нижню сходинку, що вказує на її підпорядкування системам вищого порядку, а також її інтеграційну природу: методична система поєднує основні положення соціологічної, педагогічної та дидактичної системи.

Оскільки активізація понять “дидактична система” та “методична система” зумовлена розвитком окремих педагогічних галузей – дидактики й методики – то їх вважаємо класифікаційними типами загальної педагогічної системи: перша стосується системи навчання загалом, друга за основу має систему навчання конкретної предметної дидактики.

Протиставлення у працях деяких дослідників педагогічної галузі понять “дидактика” і “методика” (Л. Занков, В. Краєвський, І. Малафіїк, Н. Савін, А. Хуторської, В. Шалаєва, С. Шаповаленко та ін.), а також визнання системних дидактичних положень інваріантом у програмі оформлення методичної системи навчання слугує стимулом для зіставлення двох понять – “дидактична система” та “методична система” – у межах нашого дослідження.

Уперше розрізнення понять набуло у працях В. Занкова. Логічним є твердження дослідника про те, що дидактична система створює можливість для побудови навчання, але практично воно існує тільки в методичній системі та предметній методиці. Виходячи з того, що в науці зазначені типи систем зіставляються як теорія з теорією або теорія з практикою, “їхній зв’язок набуває характеру відношень двох взаємодіючих систем” [3, 75], спостерігається діалектичний характер їх взаємовпливу і взаємозбагачення.

У контексті сказаного, на наш погляд, доречним є зауваження В. Краєвського, А. Хуторського про теоретичну базу дидактики для створення методичної системи: дидактичні положення є своєрідним зовнішнім чинником у побудові будь-якої методичної системи. На цій основі науковці пропонують

розмежовувати поняття “дидактична система” та “система навчання”: перше з них має характер теоретичного обґрунтування, друге – прикладного використання і процесуальності; переважаючи функції першого – констатувальна й описова, другого – конструктивна і проектувальна [3]. Поняття “система навчання” якраз і стосується прикладних (часткових) дидактик, або предметних методик.

В обґрунтуванні спільної основи дидактичної і методичної систем ми виходимо з того, що б'єднуючим чинником є *категорія системності* як сукупності та взаємодії елементів навчально-виховної діяльності. Категорія системності зумовлює погляд на дидактичну і методичну системи як цілісні утворення, що складаються із взаємодіючих елементів (або компонентів). Цілісність осмислюється як одна із основних ознак системи навчання. За спостереженнями науковців (Н. Кузьміна, В. Краєвський, А. Хуторської), методична система складається із тих самих елементів, що й дидактична система, відмінність полягає лише в тому, що кожен з елементів набуває методичної функції у межах конкретного навчального предмета. Найбільш частою є позиція дослідників, відповідно до якої елементами системи навчання називають мету, завдання, зміст, методи, прийоми, засоби, форми навчання.

Досить суперечливим є, на наш погляд, використання у педагогічному науковому дискурсі таких понять, як *елементи системи* та *компоненти системи*: часто вони використовуються як синонімічні. У цій площині цілком адекватним вважаємо погляд І. Подласого, який розрізняє вказані терміни: компоненти – це підсистеми дидактичної системи, які складаються з елементів, елемент – неподільна одиниця кожної із підсистем. Ідея розмежування зазначених понять у педагогічній теорії призвело до обґрунтування цільового, змістового, діяльнісного та результативного компонентів дидактичної системи [8].

Розрізнення компонентів та елементів педагогічних систем різних класів ще раз доводить думку про те, що будь-яку систему, у тому числі й методичну, можна розглядати як систему систем, тобто *складне* утворення, а звідси – *складність* як її ознаку. Підтвердженням сказаного є активне використання у наукових працях з педагогіки, дидактики, методики таких понять, як система завдань, система принципів, система методів, система прийомів, система засобів, система вправ, система уроків, система форм навчання тощо.

Висновки. Отже, ми дослідили педагогічні засади розвитку системного підходу, виділили його специфічні риси в сучасних умовах, з'ясували природу, сутність, специфіку системи як педагогічного феномену, констатували належність методичної системи до системного явища вищого порядку – педагогічної системи, що дало змогу виявити інваріантний компонент досліджуваного феномену.

Перспективним вважаємо вивчення специфічного (варіативного) компонента методичної системи навчання мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бергаланфи Л. фон. Общая теория систем – критический обзор// Исследования по общей теории систем : сборник переводов / общ. ред. и вст.ст. В.Н.Садовского, Э.Г. Юдина. – М.: Прогресс, 1969. – С.23-82.
2. Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологи / В.П.Беспалько. – М. :

Педагогіка, 1989. – 192с.

3. Краевский В.В. Основы обучения: дидактика и методика / В. В. Краевский, А. В. Хуторской. – М. : Академия, 2007. – 352 с.

4. Кузнецова А. Г. Развитие методологии системного подхода в отечественной педагогике : монография / А. Г. Кузнецова. – Хабаровск, 2001. – 152 с.

5. Любар О. О. Історія української педагогіки / О. О. Любар, М. Г. Стельмахович, Д. Т. Федоренко ; за ред. М. Г. Стельмаховича. – К., 1998.

6. Малафіїк І.В. Дидактика : навч. посіб. / І. В. Малафіїк. – К. : Кондер, 2005. – 397 с.

7. Педагогіка : учеб. пособ. для студентов педагогических учебных заведений / В. А. Слостенин, И. Ф. Исаев, А. И. Мищенко, Е. Н. Шиянов. – М. : Школа-Пресс, 1997. – 512 с.

8. Подласый И. П. Педагогіка. Новый курс : в 2 книгах. Кн. 1. – М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1999. – 576 с.

9. Фокшек А. В. Системний та синергетичний підходи у моделюванні сучасного педагогічного процесу / А.В.Фокшек // Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету імені Б.Хмельницького : зб наук. праць. Серія: Педагогіка, 2011. – №6. – С.213-220.

10. Чалий О.В. Синергетика : інтеграційні тенденції в освіті / О.В.Чалий // Неперервна професійна освіта. – К. : АПНУ, 2000. – С.158-175.

Стаття надійшла до редакції 27.01.2018